

Ton van Keen

Oorlogsbrieven

Colofon

'Oorlogsbrieven is een uitgave van

Provincie Limburg

Postbus 5700

6202 MA Maastricht

Tel: +31 (0)43 389 99 99

Fax: +31 (0)43 389 79 63

E-mail: postbus@prvlimburg.nl

Internet: www.limburg.nl

Tekst | Ton van Reen

Illustratie | Jacqueline Wassen

9197 - september 2009

*De Tweede
Wereldoorlog
en de dwangarbeid*

Tijdens de Tweede Wereldoorlog was er in Duitsland een grote behoefte aan arbeidskrachten. Oorzaak daarvan was dat enkele miljoenen mannen die normaal werkzaam waren in de fabrieken en in de landbouw als soldaat in het leger dienden. Veel arbeidsplaatsen werden ingenomen door vrouwen en gevangenen, maar dat waren er nog veel te weinig. Al vanaf het begin van de oorlog verplichtten de Duitsers veel mannen uit de door hen bezette landen in Europa om de meer dan tien miljoen lege arbeidsplekken in te vullen. Op een bevolking van negen miljoen inwoners in 1944, leverde Nederland met een half miljoen dwangarbeiders in verhouding de meeste 'Fremdarbeiter'. Ook kwamen er veel dwangarbeiders uit Polen, Rusland en Oekraïne.

Veel mannen en jongens in Nederland die vanaf 1943 verplicht werden in Duitsland in de oorlogsindustrie en in de landbouw te gaan werken, doken onder. Ze verstopten zich in kelders, op zolders en in stroschuren, maar ook in holen in de bossen.

Tegen het einde van de oorlog, toen Duitsland grote verliezen leed, hadden de fabrieken steeds meer arbeiders nodig. Veel mannen en jongens werden van huis weg geroofd en naar werkkampen in Duitsland gebracht.

Op zondag 8 oktober 1944, toen het zuiden van Limburg al bevrijd was, vond er in de dorpen van Noord- en Midden-Limburg een razzia plaats.

De Duitsers omsingelden de kerken en pakten na de mis meer dan 8.000 mannen en jongens op. Op het station in Venlo werden ze in goederenwagons gestopt. Na een dagenlange gevaarlijke reis, waarbij de treinen herhaaldelijk werden gebombardeerd door de geallieerden, werden ze naar onder meer de hoogovens en de granatenfabrieken van de Hermann Göring Werke in Salzgitter gebracht. Daar werden ze ondergebracht in barakkenkampen zonder verwarming, en zonder winterkleding in een ijskoude winter. Er was nooit genoeg te eten. De toiletten waren vaak niet meer dan gaten in de grond. Er was geen verzorging voor zieken, zodat velen stierven onder erbarmelijke omstandigheden. Ook de bombardementen op de fabrieken maakten veel slachtoffers. Veel dwangarbeiders overleefden kou, honger, ziekten, mishandelingen en bombardementen niet. Van de half miljoen Nederlanders die in Duitsland als dwangarbeider hebben gewerkt, keerden er 30.000 niet terug. Anderen stierven na hun thuiskomst alsnog door de geleden ontberingen. Na de oorlog was er weinig aandacht voor het lot van de dwangarbeiders, net zo min als voor de weinige Joden en andere gedeporteerden die terugkeerden uit Duitse gevangenschap. De mensen pakten het leven weer op en wilden niet aan de oorlog herinnerd worden. Pas in de jaren tachtig is men gaan inzien dat dwangarbeiders slachtoffers van de oorlog waren en is er belangstelling voor hun verhalen.

Orsogsbrieven

Oorlogsbrieven

Ralf gooide zijn fiets tegen de muur. Even een uurtje op bezoek bij zijn oma. Sinds zijn grootvader overleden was, een goed jaar geleden, ging hij een paar keer per week bij haar langs, vooral om de karweitjes op te knappen waar zij te oud voor was.

‘Oma, ben je thuis?’ riep hij door de brievenbus.

‘Ik kom al!’ Oma opende de deur, jas aan, een bos bloemen in de hand.

‘Ga je weg?’

‘Eventjes maar. Je mag mee, als je wilt.’

‘Ga je naar een feestje?’

‘Zoiets. Ik ga bloemen brengen naar het oorlogsmonument.’

‘Het is toch geen bevrijdingsdag?’

‘Dat niet, maar op veertien september breng ik altijd bloemen naar het monument. Mijn broer Jos zou vandaag drieënzeventig zijn geworden.’

‘Wat is er eigenlijk gebeurd met Jos? Je zou nog altijd over hem vertellen.’

‘Tegen de tijd dat je het zou snappen.’

‘Op school hebben we de Tweede Wereldoorlog al gehad.’

‘Goed, dan zul je het onderhand wel begrijpen. Straks, als we terug zijn, vertel ik je alles.’

Samen wandelden ze naar het monument dat een beetje afgezonderd in een plantsoen stond, omzoomd door bloemen.

Oma legde het boeket bij de naam van haar broer. *Josephus Johannes Peeters* stond in de steen gebeiteld. *14.9.1926 +25.3.1944. Oma sloot de ogen.

Even was het stil.

Ralf telde. Zeventien was Jos toen hij stierf. Zeventien pas! Veel te jong om dood te gaan.

‘Herinner jij je nog veel van Jos?’ vroeg Ralf toen ze terugwandelden naar huis.

‘Heel veel. Hij was de broer met wie ik het meest omging. We groeiden samen op. Hij was maar anderhalf jaar ouder dan ik.’

‘Hoe is hij doodgegaan?’

‘De Duitsers hebben hem op straat opgepakt en afgevoerd. Hij bracht eten naar onderduikers. We hebben nooit precies geweten hoe het is gegaan, maar achteraf hebben we begrepen dat hij te veel bij zich had. Een boodschappentas vol. Dat viel op in die tijd, toen niemand wat had. Pas na de oorlog hoorden we dat ze hem naar een concentratiekamp hebben gebracht. Een paar dagen later hebben ze hem doodgeschoten.’

‘Was hij een held?’

‘Dat vond hij zelf niet. Hij deed alleen wat nodig was. Toen ze hem aanhielden wist hij natuurlijk wel dat de spullen voor onderduikers bedoeld waren.’

‘Onderduikers?’

‘In de dorpen tussen de Peel en de Maas hielden veel mensen zich schuil voor de Duitsers. Geallieerde piloten die door Duitse vliegtuigen uit de lucht waren geschoten. Mensen uit het verzet. En Joodse gezinnen die hun leven niet zeker waren.’

‘Zoals Anne Frank?’

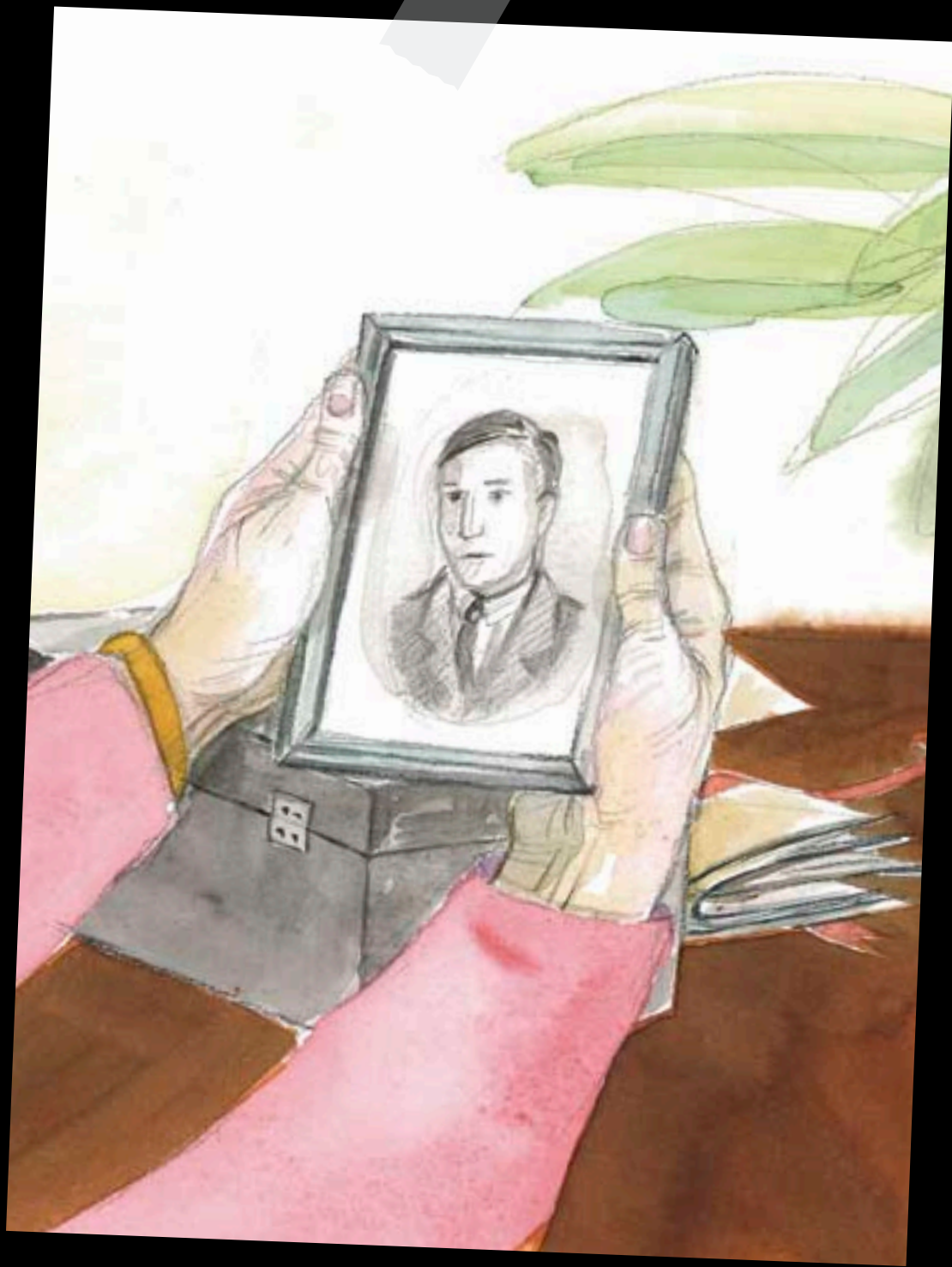
‘Precies. En mannen die niet in Duitsland wilden gaan werken. Er zijn hier veel mannen en jongens opgepakt en naar werkkampen gebracht. Omdat bijna alle Duitse mannen soldaat waren, hadden ze te weinig arbeiders.’

Oma stond stil voor de etalage van de bakker. ‘Even wat lekkers halen. Bij een verjaardag horen gebakjes. Ik trakteer, namens Jos.’

Thuisgekomen zette oma thee en pakte een blikje cola uit de koelkast.

‘Heb jij ook wel eens iets gedaan wat van de Duitsers niet mocht?’

‘Ach ja, dat deed iedereen wel. Eigenlijk mocht niks. Ik heb ook voedsel naar onderduikers gebracht. Dat deed je gewoon, anders zouden ze van honger zijn omgekomen. Maar na de arrestatie van Jos waren we veel voorzichtiger. En we praatten er nooit over. We wisten ook niet veel over die onderduikers. Hoe meer je over hen wist, hoe gevaarlijker het was, voor iedereen. Pas na de

oorlog heb ik gehoord voor wie al die spullen waren.’

‘Piloten?’

‘Ook piloten. En Franse soldaten, die uit de Duitse kampen waren gevlucht en op weg waren naar huis. Ik heb ze nooit gezien. Pas lang na de oorlog zijn er hier een paar teruggeweest, om de mensen te bedanken die hen hebben geholpen.’

‘En die Joodse gezinnen?’

‘Die hebben het jammer genoeg niet gered. Ze zijn verraden door een moffenvriend en opgepakt. We hebben nooit meer iets van ze gehoord. Later bleek dat ze in een concentratiekamp zijn omgekomen, zoals zoveel Joden.’

Ze schonk de thee in, zette de gebakjes op tafel en pakte een in een zilveren lijst gevatte foto van Jos van de kast.

‘Hij was pas zeventien,’ zei Ralf.

‘Ja, veel te jong,’ zei oma. ‘Op deze foto is hij nog geen vijftien. Hij is gemaakt voor het persoonsbewijs dat hij nodig had toen hij in de steenfabriek ging werken. Hij had het bij zich toen de Duitsers hem oppakten. Iedereen moest in de oorlog een identiteitsbewijs bij zich hebben. Na de oorlog hebben we het teruggekregen, via het Rode Kruis. Verder niks. Mijn vader heeft de foto laten uitvergroten. Dat is deze. Maar ik heb nog iets bewaard.’

Ze pakte een kistje uit de kast en haalde er een bundeltje brieven uit, met een lint bij elkaar gebonden.

‘Dit zijn de brieven die ik tot aan het eind van de oorlog aan Jos heb geschreven.’

‘Maar toen was hij toch allang dood?’

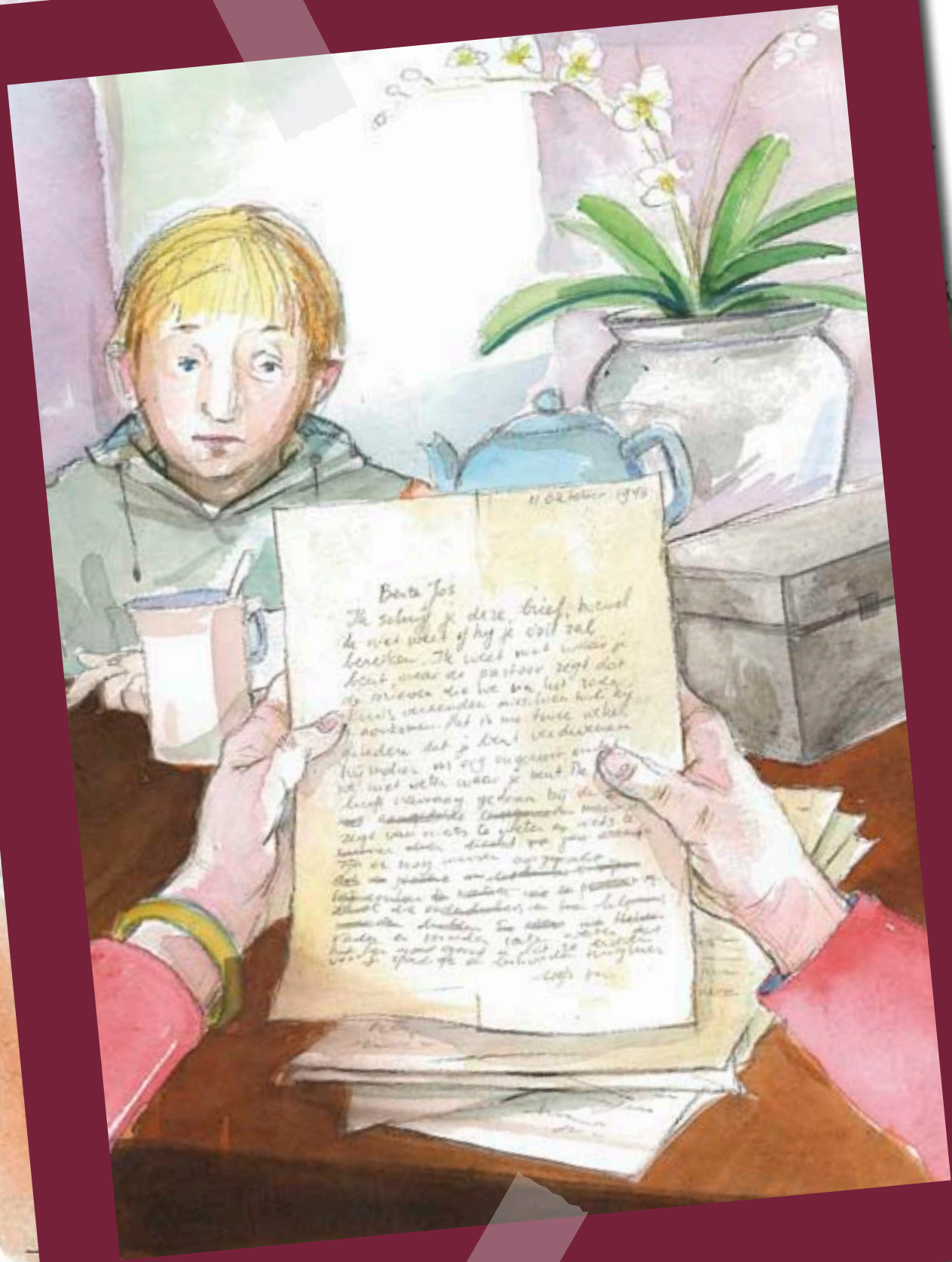
‘Ja, maar dat wisten we niet.’

‘Heb je die brieven dan teruggekregen?’

‘Nee. Het zijn niet de brieven die ik gestuurd heb. Het zijn de brieven die ik eerst in klad heb geschreven.’

Ze vouwde de bovenste brief open.

‘Dit is de eerste, een paar weken na zijn arrestatie. Kijk, je ziet dat er veel doorhalingen in staan. Voordat ik hem in het net schreef, liet ik hem eerst door mijn ouders lezen. Vader dacht over elk woord na. We moesten

11 October 1948

Berta Jos

Ik heb je brief, maar ik weet niet of hij je ooit zal bereiken. Ik weet niet waar je bent, maar de pastoor zegt dat de brieven die we nu het veld kruis veranderen misschien wel bij jou komen. Het is nu twee weken geleden dat je bent vertrokken. Hij zegt dat je nog in de buurt bent, maar ik weet niet waar je bent. De laatste keer dat ik heb gezien bij de pastoor. Hij zegt dat je nu in de buurt bent, maar ik weet niet waar je bent. Het is nu twee weken geleden dat je bent vertrokken. Hij zegt dat je nog in de buurt bent, maar ik weet niet waar je bent.

este J
bruyt
Ik weet niet
bereiken. J
bent, maar
de brieven
kruis veran

voorzichtig zijn. Elk woord moest op een goudschaaltje worden gewogen, zodat we het voor Jos niet nog moeilijker maakten. Soms schreef ik de brieven wel drie keer over. Het laatste klad bewaarde ik.'

Oma zette haar leesbril op en las voor.

'11 Oktober 1943, Beste Jos, ik schrijf je deze brief, hoewel ik niet weet of hij je ooit zal bereiken. Ik weet niet waar je bent, maar de pastoor zegt dat de brieven die we via het Rode Kruis verzenden misschien toch bij je aankomen. Het is nu twee weken geleden dat je bent verdwenen. Wij maken ons erg ongerust, omdat we niet weten waar je bent. De pastoor heeft navraag gedaan bij de door de Duitsers aangestelde burgemeester - zie je, dat "door de Duitsers aangestelde" heb ik doorgestreept, dat zou ze alleen maar irriteren - maar die zegt van niets te weten en niets te kunnen doen. Direct na je arrestatie zijn er nog meer mensen opgepakt.'

Oma zette haar bril even af.

'De volgende zin heb ik weer helemaal doorgestreept. Ook de Joodse onderduikers naar wie jij voedsel bracht, zijn opgepakt.'

'Ik snap het,' zei Ralf. 'Als de Duitsers dit hadden gelezen, was dat voor hen het bewijs dat Jos geholpen had.'

'Wij denken wel te weten, vervolgde oma de brief, wie de persoon is die al die onderduikers en hun helpers verraden hebben. Een N.S.B.-er uit Helden.'

'Dat zul je ook wel doorgestreept hebben.'

'Precies. Er bleef maar weinig over wat we echt durfden te schrijven.'

'Schreef je vader zelf niet?'

'Hij probeerde het wel, maar hij kwam nooit verder dan een paar regels. Hij geloofde niet dat Jos nog leefde. We wisten dat een aantal verzetsmensen direct na hun arrestatie was geëxecuteerd. En sommige mensen waren als vergelding voor de aanslagen door het verzet zo maar op straat doodgeschoten, hoewel ze er niets mee te maken hadden. Het was verschrikkelijk.'

'En je moeder?'

'Ze geloofde er wel nog in, maar ze schreef nooit. Ze had te veel verdriet. Ze liet mij altijd een paar regels schrijven, namens vader en haar.'

Ze pakte een volgende brief en las voor.

'Vader en moeder laten weten dat het hen goed gaat en dat ze bidden voor je spoedige en

behouden terugkeer.'

Ze legde de brief terug.

'Ik had nog een andere reden om brieven naar Jos te schrijven. In dezelfde tijd dat Jos werd aangehouden, werd een grote groep mannen en jongens in het dorp opgepakt. Toen we op een zondagmorgen allemaal in de kerk zaten, omsingelden Duitse soldaten de kerk. Na afloop van de mis, toen we naar buiten gingen, werden alle mannen en jongens boven de achttien opgepakt en weggevoerd naar Duitsland. Daar moesten ze in fabrieken gaan werken. Een van die mannen was Hai, een vriend van Jos. Hij kwam veel bij ons thuis. Ik vond hem leuk. Heimelijk was ik verliefd op hem.'

'En Hai op jou?'

'Nee,' lachte oma. 'Hij zag me niet eens staan. Ik was nog veel te jong. Net vijftien.'

'Toch oud genoeg om het aan hem te laten merken?'

'Zoiets deed je toen niet. Een meisje van vijftien was nog een snotneus. De jeugd van tegenwoordig is heel anders, dat is ook goed, maar vroeger kon je niet zo maar verliefd worden. Als Hai ook verliefd op mij was geweest, had hij toch moeten wachten tot ik zeventien was. Of achttien. Maar opeens was hij weg.'

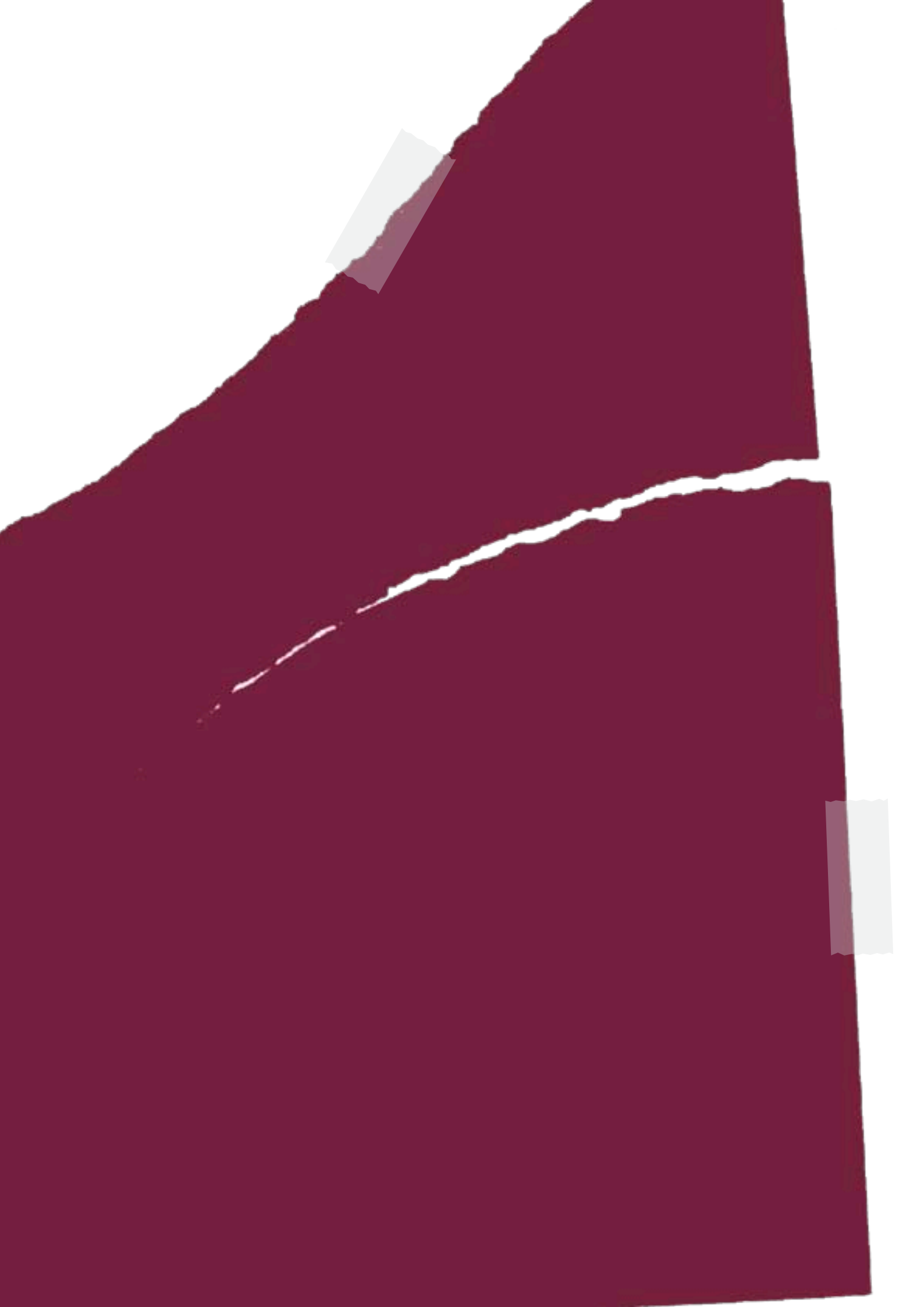
'Heb je ook brieven aan Hai geschreven?'

'Dat durfde ik niet. Ik wist niet eens of hij wel met mij wilde gaan. Wat had ik er toen spijt van dat ik hem nooit iets had laten merken. Maar ja, het was te laat.'

'Rot voor je,' verzuchtte Ralf.

'Het enige wat ik kon doen was in de brieven naar Jos iets over Hai vragen. Ik hoopte dat ze bij elkaar zouden zijn en dat ik van Jos iets over Hai zou horen. Ik wist toen niet dat mijn brieven Jos nooit zouden bereiken. Ik zal je een stuk laten horen.'

'Geachte broer. Een maand geleden heb ik je geschreven, maar ik heb geen antwoord terugontvangen. Misschien heb je de brief niet gekregen. Je bent nu al bijna zeven weken weg, maar we weten nog steeds niet waar je bent. We hopen dat je direct van je laat horen wanneer je daartoe in staat bent. De onzekerheid verlamt ons. - Hier volgt weer een

stuk dat ik doorgestreept heb.’

‘Lees dat toch maar voor.’

‘Men fluistert hier dat je, net als de mannen die een maand geleden bij het uitgaan van de kerk zijn opgepakt, in een werkkamp zit, om te werken in de Duitse fabrieken. Maar anderen zeggen dat jullie niet meer leven.’

‘Dat hadden de Duitsers toch wel mogen lezen?’

‘Nee. Het had hen kunnen irriteren. Ze deden net of ze in Duitsland goed voor onze mannen zorgden.’

‘Ook je vriend Hai is bij de kerk opgepakt. De ouders van Hai praten vaak met onze ouders. Ik hoop dat Hai en jij ook bij elkaar zijn en bij elkaar mogen blijven. Als je Hai ziet, doe hem dan mijn hartelijke groeten en zeg hem dat ik veel aan hem denk.’

Oma zette haar brilletje af, om het op te poetsen.

‘Die laatste zin heeft me veel moeite gekost.’

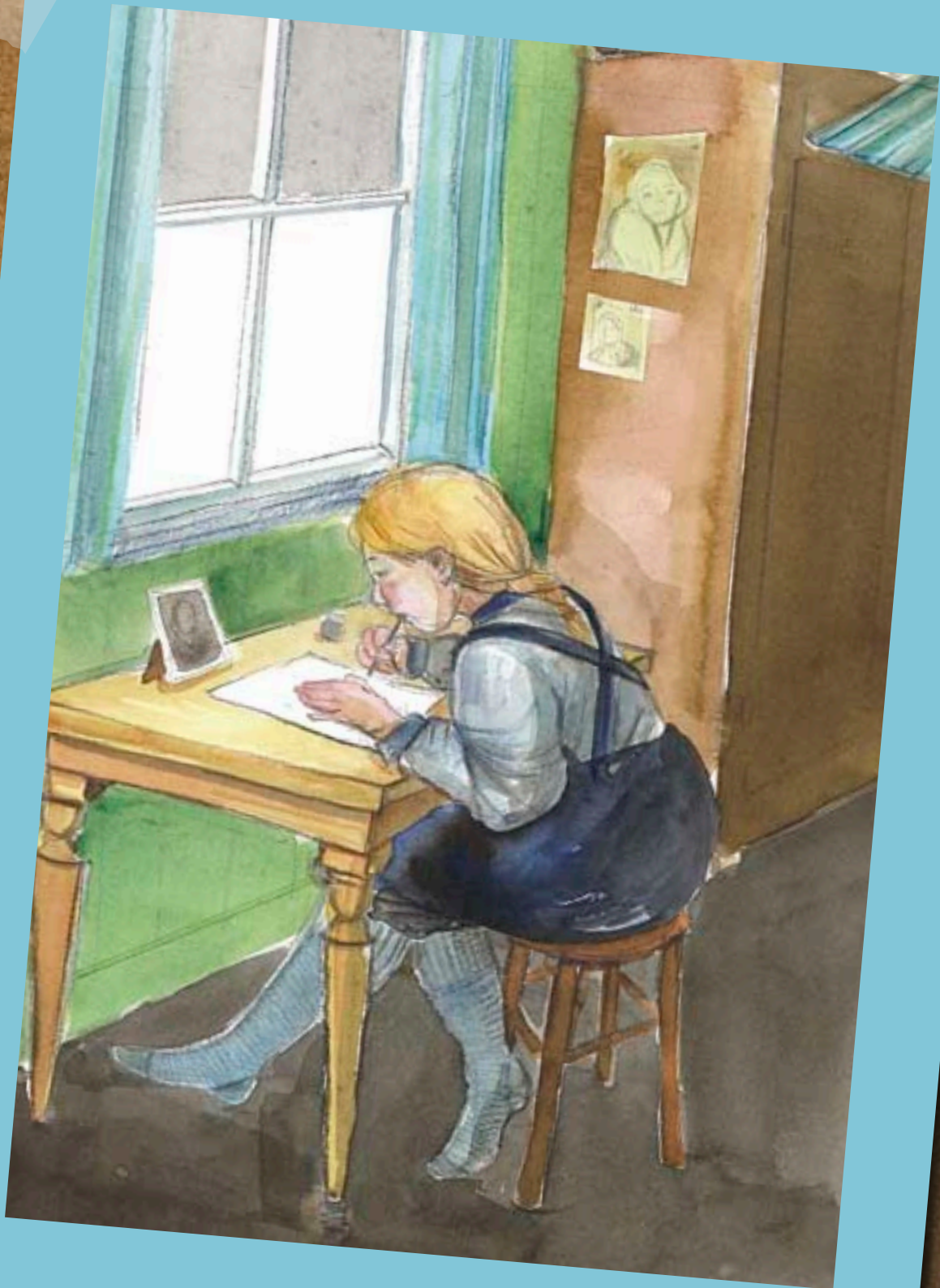
‘Ik begrijp het,’ zei Ralf. ‘Het klinkt zo’n beetje als een bekentenis.’

‘Nou, voor die tijd gold dat al als een liefdesverklaring. Maar ja, ook op deze brief kreeg ik geen antwoord. Hier heb ik een brief, dat is al de tiende, toen durfde ik al wat directer te schrijven.’

‘Jos, doe Hai mijn groeten als je hem toevallig ziet of als hij bij je is. Ik moet je bekennen dat ik al heel lang verliefd op hem ben, maar dat ik hem dat nooit heb durven zeggen. Wat spijt me dat nu, vooral nu ik hem al een half jaar niet meer heb gezien en ik er geen idee van heb wanneer hij terugkomt. Als ik voorzien had dat Hai zou worden weggevoerd, had ik hem zeker alles verteld en dan had hij misschien wel gezegd dat hij ook van mij hield. Zeg hem dat ik van hem hou en vraag hem of hij mij een brief stuurt.’

‘Je moet het wel echt te pakken hebben gehad om dat allemaal zomaar op te schrijven.’

‘Ook al zijn die brieven nooit aangekomen, ze hebben mij wél geholpen. Ik kon kwijt wat me op het hart lag. Ik durfde zo maar een liefdesverklaring neer te schrijven. Toen mijn ouders het lazen, zeiden ze er niets van. Ik mocht het allemaal laten staan. Mijn brieven werden steeds vrijer, misschien omdat ik in mijn hart al wist dat ze Jos nooit zouden bereiken, maar dat heb ik aan mezelf nooit toegegeven, omdat ik het niet zeker wist. Stel je voor dat hij nog wél zou leven, dan zouden mijn brieven misschien zijn enige troost zijn.’

‘Hoeveel brieven heb je geschreven?’

‘Ik heb er meer dan dertig verzonden. De laatste heb ik niet verstuurd.’

‘Waarom niet?’

‘Toen de oorlog eindelijk afgelopen was, kregen we al vrij snel te horen dat Jos kort na zijn arrestatie was geëxecuteerd. Ik had zoveel verdriet dat ik dat alleen nog maar van me af kon schrijven. Het was alsof Jos vanuit de hemel over mijn schouder meelas terwijl ik hem een brief schreef over het einde van de oorlog.’

Ze pakte de een na laatste brief uit de doos.

Lieve Jos. Ik schrijf je deze brief, hoewel ik weet dat je hem nooit zult kunnen lezen. Maar schrijven is mijn enige troost.

We zijn bevrijd, door Amerikanen, Engelsen en Canadezen. En ook Polen heb ik net gehoord. De bevrijders reden in tanks door het dorp. We hebben ze ingehaald met bloemen. Het hele zuiden van het land is nu vrij. Nu zijn de geallieerde legers zich aan het voorbereiden voor de laatste slag tegen de Duitsers. In de loodsen van de steenfabriek zijn ze de tanks aan het klaarmaken voor de verdere opmars. Bijna elke avond is het feest en wordt er gedanst. Onze Tienieke is al een paar keer opgehaald door Louis, een Canadese soldaat. Ze is smoorverliefd op hem. Ik gun ze alle geluk, maar ik ben wel jaloers op haar, omdat zij blij kan zijn en ik niet. Want, hoewel we bevrijd zijn, is er nog niemand van de gedeporteerden terug. Ook Hai niet. Mijn ouders zeggen dat ik ook uit moet gaan, maar ik kan niet. Ik denk alleen maar aan Hai. En aan jou.

De meeste bevrijders lijken vrolijke mannen, maar onder die vrolijkheid gaat veel leed schuil. Geen wonder. In de gevechten in de Ardennen en de Peel hebben ze veel kameraden verloren. Toch zijn ze heel zeker van zichzelf, ook Louis. Hij zegt dat ze binnenkort de Duitsers uit de rest van het land zullen verdrijven. De mensen praten almaar over vrijheid. Ze zeggen dat de wereld beter zal worden als de oorlog voorgoed voorbij zal zijn en dat er dan nooit meer oorlog zal komen. Ik hoop dat ze gelijk hebben. Na zoveel ellende zullen de mensen wel wijzer zijn.’

Oma legde de brief neer.

‘Dit was de langste brief die ik heb geschreven. Wel tien kantjes. Hij eindigt met: *Ik zal deze brief niet aan je verzenden. Ik weet dat je er niet meer bent, maar ik zal hem bewaren bij de andere.*’

‘En die laatste brief?’

‘Die heb ik veel later geschreven, pas toen het hele land was bevrijd en de Duitsers waren verslagen. Die brief is veel korter. Toen had ik opeens geen tijd meer, maar ik móést hem schrijven.’

Ze pakte de laatste brief uit de doos.

‘Lieve broer. Dit is de laatste keer dat ik je schrijf, omdat ik het gevoel heb dat ik je moet mededelen dat ook ik gelukkig ben, ook al zijn wij allemaal verdrietig dat we jou nooit meer terug zullen zien. De oorlog is afgelopen. Een aantal van de gedeporteerden is teruggekeerd. Ook Hai. In veel gezinnen is de vreugde groot, maar er is pijn waar de mannen niet zijn thuisgekomen. Ook bij ons.

Ik heb Hai gezien. Hij was mager, maar hij zag er toch gezond uit. Ik heb even met hem gesproken. Het was heel vreemd dat hij nog steeds niets weet van mijn gevoelens voor hem. Hij herkende me in het begin niet eens. Ik begrijp het wel: ik ben in die twee jaar erg veranderd.

Lieve broer, ik zal altijd aan je denken.’

Ze legde de brief neer.

Het was stil in de kamer. Ralf merkte dat de brieven oma hadden ontroerd. Hem ook. Nu wist hij opeens veel meer over haar. Dwars door haar rimpels zag hij nu ook het gezicht van het jonge meisje dat ze eens was geweest. Zoals hij haar weleens op foto’s van vroeger had gezien. Een meisje dat heel jong al veel had meegemaakt.

‘Heb je nog wat te repareren,’ zei hij, om de stilte te doorbreken.

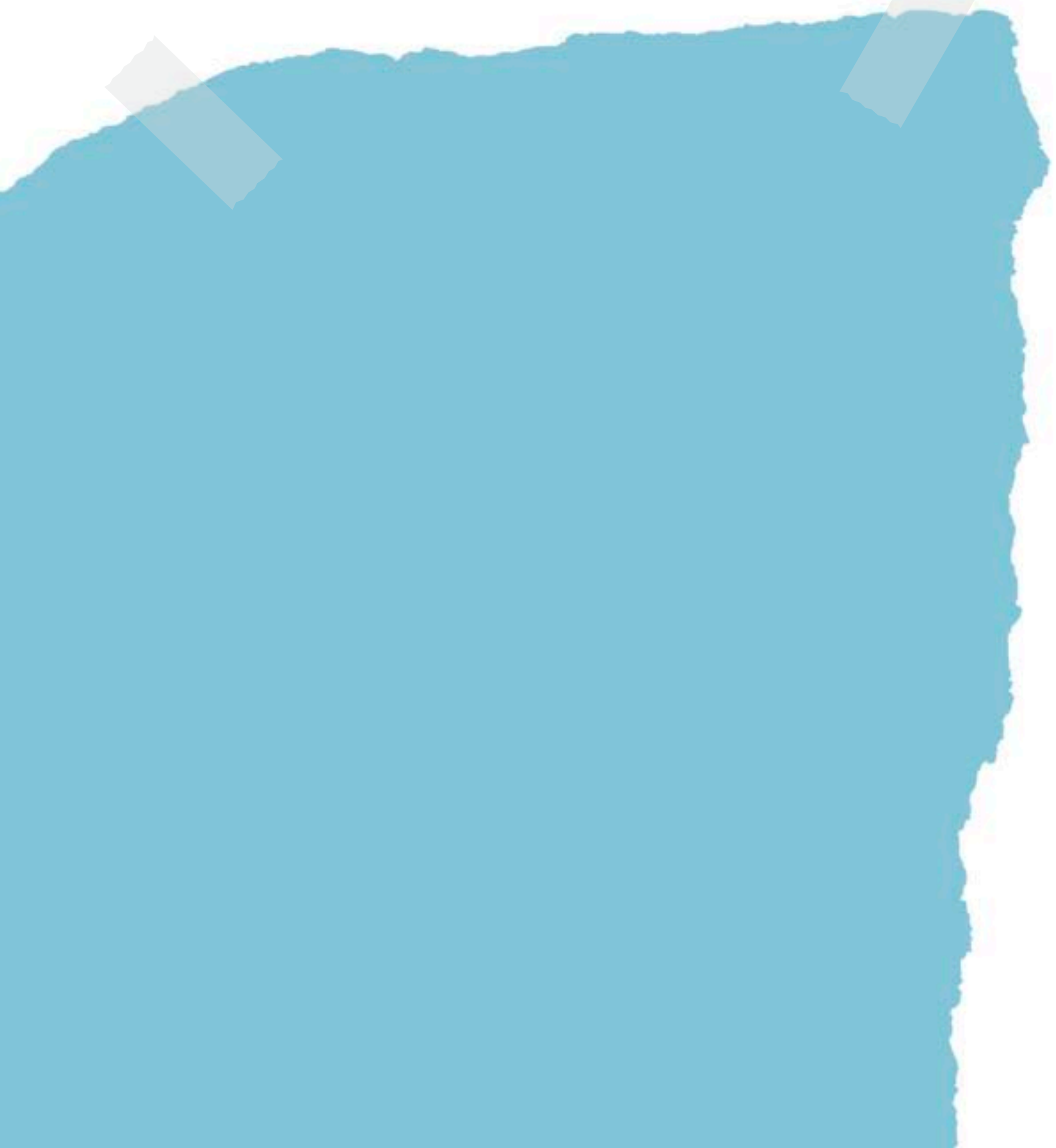
‘Nee,’ zei ze, terwijl er alweer een lachje rond haar mond verscheen. ‘Ik heb deze week niks kapot laten vallen en er zijn geen pannen van het dak gewaaid. Maar misschien heb je zin in een spelletje jokers?’

‘Prima,’ zei Ralf.

Oma legde de brieven op een stapeltje, deed het lintje er weer om, legde ze terug in de doos en zette hem terug in de kast. Ze pakte de kaarten.

‘En die Hai?’ vroeg Ralf, terwijl hij de kaarten uitdeelde. ‘Hoe is het met hem afgelopen? Heb je nog wel eens wat van hem gehoord?’

‘Ja, dat heb ik.’ Ze lachte. ‘Blijkbaar heb ik met zo’n grote ogen naar hem gekeken dat hij toch verliefd op me is geworden. Een paar weken later al

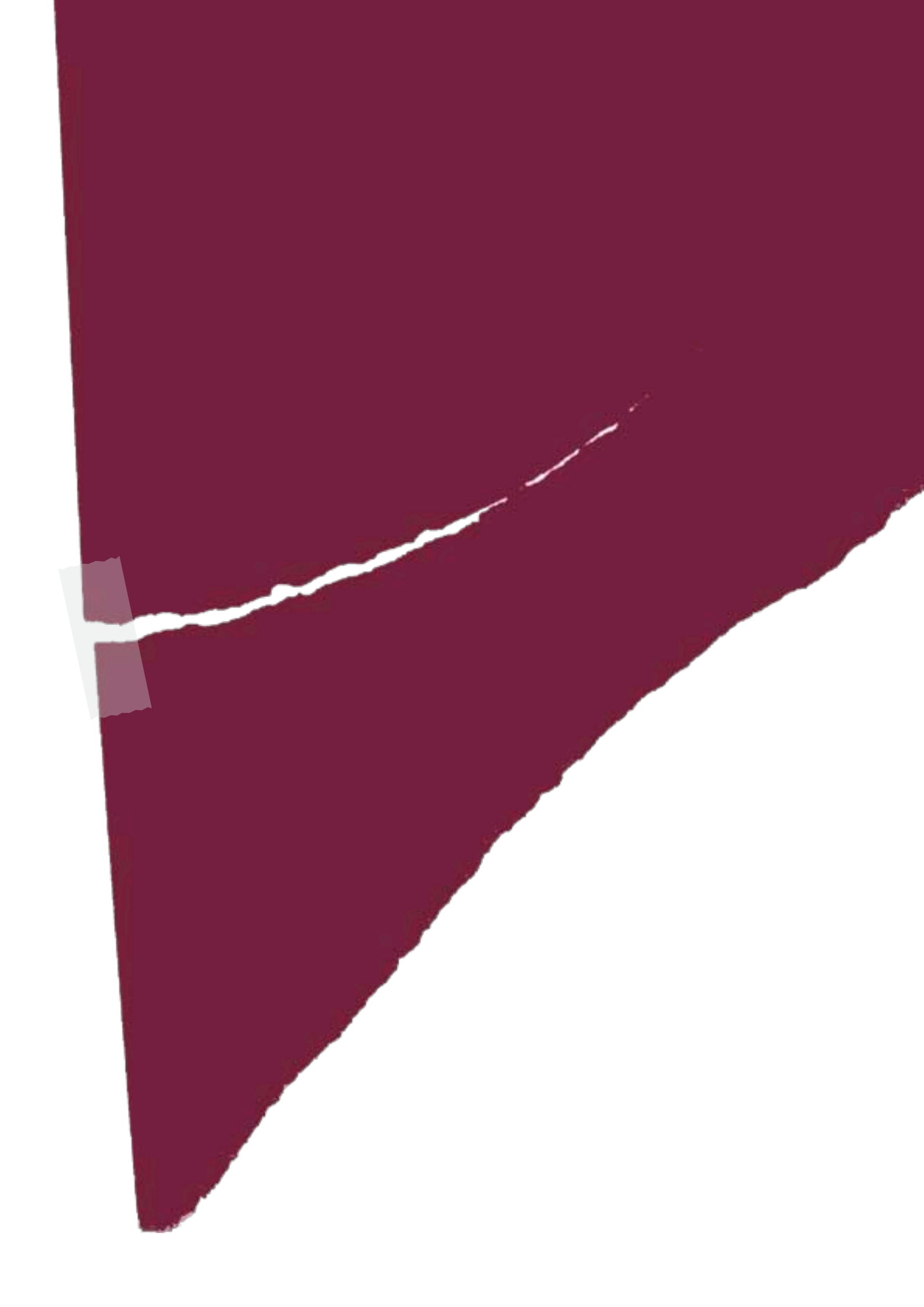
kwam hij het mij vertellen.’

‘En toen?’

‘Toen kregen we verkering. Een jaar of vier later zijn we getrouwd.’

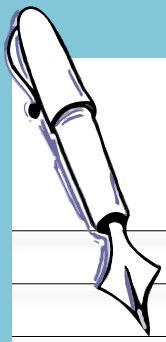
‘En opa dan?’ vroeg Ralf verbaasd.

‘Opa? Je weet toch dat hij Harrie heet! Maar vroeger noemde iedereen hem Hai.’

Ideeën voor werkstukken

*De Tweede
Wereldoorlog
en de dwangarbeid*

A series of horizontal lines for writing, consisting of 24 evenly spaced lines that fill the majority of the page. The lines are thin and black, providing a guide for handwriting.

1) Wat was de Tweede Wereldoorlog?

- Wat had de Eerste Wereldoorlog van doen met de Tweede Wereldoorlog?
- Zijn er nu nog oorlogen? Waar? Wereldoorlogen?
- Waarom zijn er nu nog oorlogen? Landhonger. Jacht op bodemschatten. Waterschaarste (Eufraat, Tigris). Haat tussen verschillende ideologieën. Arm tegen rijk.

2) Wat is oorlogsindustrie?

- Wapens zoals geweren, granaten, mijnen, kanonnen, raketten, vliegtuigen, onderzeeboten enzovoort.
- Uniformen voor het leger, voedsel voor leger en burgers
- Is er oorlogsindustrie in Nederland? Chemisch? Wapens? Vliegtuigen of onderdelen (nieuw gevechtsvliegtuig)?

3) Wie werkten er in de oorlogsindustrie in Duitsland?

- Omdat veel Duitse mannen in het leger dienden, waren het vooral vrouwen.
- Gevangenen, zoals Joden en zigeuners, die uit de bezette landen naar Duitsland waren getransporteerd om te worden gedood.
- Dwangarbeiders

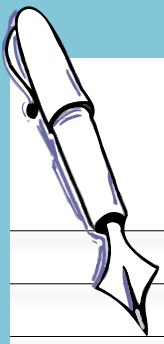
4) Wie waren er dwangarbeider?

- Mensen die gedwongen werden omdat ze werkloos waren
- Mensen die bij razzia's werden opgepakt
- Politieke gevangenen, zoals mensen die in verzet waren gekomen tegen de Duitse bezetting

A series of horizontal lines for writing, consisting of 24 evenly spaced lines that span the width of the page. The lines are thin and black, providing a guide for handwriting. The page is otherwise blank, with a light blue border on the left and right sides.

- 5) Waar werden de dwangarbeiders uit Nederland tewerkgesteld?
- Oorlogsindustrie, zoals de Hermann Göring Werke in Salzgitter.
 - Veel boeren en boerenzonen werden tewerkgesteld in de voedselproductie.
 - In de bouw en bij het herstel van gebombardeerde steden en dorpen.
- 6) Zijn alle dwangarbeiders na de oorlog teruggekeerd naar huis?
- Velen kwamen om en zijn in Duitsland begraven.
 - Ze kwamen om door hongersnood, ziekten, kou, en door de bombardementen van de geallieerden op de fabrieken van de oorlogsindustrie
 - Er zijn graven van dwangarbeiders onder andere in Hannover en Salzgitter.
- 7) Had men na de oorlog aandacht voor de problemen van de dwangarbeiders?
- Lange tijd had men geen aandacht voor hen omdat iedereen druk was met de opbouw van het land en het eigen leven. Ook voor de andere omgekomenen zoals de Joden was weinig aandacht.
 - Veel dwangarbeiders werden verward met arbeiders die vrijwillig in Duitsland waren gaan werken of die sympathie hadden voor de Duitse ideologie.
- 8) Bestaat er tegenwoordig nog dwangarbeid?
- Kinderarbeid. Geef voorbeelden.
 - Landloze arbeiders die voor herenboeren werken
 - In diverse landen bestaat nog het slavensysteem. Kastensysteem in India.

A series of horizontal lines for writing, consisting of 20 evenly spaced lines that span the width of the page. The lines are thin and black, providing a guide for letter height and placement.

9

Waarom schreef men in de oorlog brieven?

- Om de gevangenen en de dwangarbeiders op de hoogte te brengen van de eigen situatie en hen te vragen naar hun omstandigheden.
- Veel brieven bereikten nooit hun doel.
- Waarom schrijf jij brieven? Waarover? Liefdesbrieven? Per post? Handgeschreven? Per mail? SMS?

10

Wat is een oorlogsmonument?

- Plaats van herinnering
- Teken om het leed van oorlog niet meer te laten gebeuren
- Plek waar men de namen van de slachtoffers van de oorlog kan lezen en waar men hen kan herdenken.

Over de Tweede Wereldoorlog en de dwangarbeiders schreef Ton van Reen de jeugdroman 'Gestolen Jeugd, Het verhaal van de jonge dwangarbeider Leo Steeghs'. Uitgeverij De Geus. Isbn 90-4450205-0. De Duitse vertaling heet: 'Gestohlene Jugend'. Edition Wahler. Isbn 3-938145-08-0.

Meer informatie over 'Gestolen Jeugd' en de andere boeken, onder meer over de oorlog zoals 'Geen Oorlog' en 'Concert voor de Führer', door Ton van Reen: www.tonvanreen.nl

Voor jongere kinderen is er: 'In het hol van de leeuw' door Gerard Sonnemans.

Uitgeverij Delubas. isbn 978-90-5300-197-4.

Meer informatie is te vinden op:

www.gerardsonnemans.nl

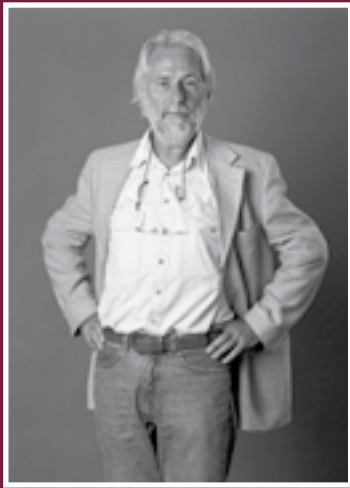
(afbeeldingen van de omslagen)

In het streekmuseum Kerkeböske in Helden heeft de 'Stichting Deportatie oktober 1944 Noord- en Midden-Limburg' een informatie- en herdenkingsruimte.

Meer informatie www.kerkrazzia.nl

Jacqueline Wassen, de illustrator van deze brochure, tekent onder meer kinderboeken en affiches. Ze ontwerpt relatiegeschenken.

www.jacquelinewassen.nl

Ton van Reen schrijft romans, jeugdromans en kinderboeken. Daarnaast schrijft hij voor kranten en publiceert hij over Afrika, waar hij veel verblijft. Hij is oprichter van de Stichting Lalibela (www.stichtinglalibela.nl) in Ethiopië die vooral gehandicapte kinderen en dakloze ouderen helpt. Zijn bekendste boek voor de jeugd is **DE BENDE VAN DE BOKKENRIJDERS** dat verfilmd werd tot een tv-serie, die werd bekroond als de beste Europese jeugdserie. Ook **GESTOLEN JEUGD**, over kinderen die opgroeien tijdens de Tweede Wereldoorlog, wordt veel door kinderen gelezen. Onlangs verscheen zijn kinderboek **HET KOLENVISJE**, over de geschiedenis van de mijn en de mijnwerkers. **VLUCHT VOOR HET VUUR** gaat over de heksenvervolging in Limburg. Ton leerde het vertellen van verhalen van zijn grootmoeder, die bij hem thuis inwoonde. Zij was een geboren vertelster. Elke dag vertelde ze hem verhalen over vroeger, over bokkenrijders, weerwolven, heksen, kabouters en zo meer. Geen wonder dat deze figuren uit de volksverhalen vaak terugkeren in zijn jeugdboeken. Meer over Ton van Reen is te vinden op www.tonvanreen.nl

